

М. М. Лук'яненкоаспірант кафедри психології і педагогіки
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

ЦІННІСНА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОБЛЕМА ФІЛОСОФСЬКОЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Стаття присвячена теоретичним проблемам вивчення основних аксіологічних категорій: цінностей і ціннісних орієнтацій, та розкриттю сутності даних термінів. Наводяться погляди на проблему цінностей особистості з позицій філософії, соціології, закордонних і вітчизняних психологічних шкіл.

Ключові слова: аксіологія, цінності, ціннісні орієнтації, інтеріоризація, ієрархія цінностей, сенс, потреби, цілі.

Постановка проблеми. Проблема ціннісної сфери особистості в даний час набуває все більш комплексного характеру, будучи предметом вивчення різних соціальних дисциплін. Термін «цінність» не має однозначного трактування, що багато в чому зумовлено тим, що дане поняття перебуває на стику різних галузей знання про людину: філософії, соціології та психології. Різноманіття поглядів на ціннісну сферу особистості привело до того, що під час її вивчення ми стикаємося з безліччю близьких за змістом понять: «потреби», «цінності», «сенси», «ціннісні орієнтації», «мотиви», «цілі», «спрямованість» особистості тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Обґрунтуванню і розкриттю теорії цінностей присвячена значна кількість філософських (Платон, Сократ, І. Кант, Г. Вижлецов, Дж. Дьюї, М. Каган, Р. Пері та ін.), психологічних (А. Асмолов, Б. Братусь, А. Волочков, А. Капцов, З. Карпенко, Л. Карпушина, Д. Леонтьєв, А. Маслоу, Г. Радчук, В. Франкл, М. Яницький та ін.) і соціологічних (Е. Дюркгейм, Д. Рісмен, Т. Парсонс та ін.) праць.

Мета статті – проаналізувати проблему ціннісної сфери особистості у філософії та психології.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що «аксіологія» як розділ філософії і як філософська категорія оформилася лише на початку ХХ ст., проблема розуміння цінностей має глибоке історичне коріння. Серед перших до проблеми цінностей звернувся Сократ. Головною людською цінністю він вважав благо, яке, на його думку, визначає мету людського життя, його цінність. Щоб досягти блага, людина повинна мати чесноти (особливі позитивні якості людини). Він стверджував, що чесноти є тоді, коли людина знає, що є добро, а знаючи це, вона не буде коїти зла [13].

Ідея блага як вищої цінності була розвинена учнями і послідовниками Сократа. Платон запропонував ієрархію цінностей, а його учень Аристотель пов'язав цінності з категорією мети, а також класифікував блага [13].

Вчені-стоїки (Гекатон, Аполлодор, Хрисипп) вважали, що все, що існує, розподіляється на три види: «благо», «зло» або «ні те, ні інше». З метою визначення критерію такого поділу стоїки вперше використали поняття «цінність», яке в їхньому розумінні має інструментальний характер, будучи засобом, що дозволяє досягти блага, яке є кінцевою, ідеальною метою [16].

На відміну від західної філософії Античності, що зосередила свою увагу на різних аспектах співвідношення цінностей і цілей людини, східна і насамперед конфуціанська філософія особливу увагу приділяла питанням співвідношення внутрішніх і зовнішніх джерел походження етичних цінностей і норм. Механізмом внутрішнього прийняття етичних цінностей у конфуціанстві є «гуманність» («жень»), яку сам Конфуцій визначав, з одного боку, як «любов до людей», а з іншого – як «подолання себе і повернення до ритуальної благопристойності» [17].

На зміну описаних філософських поглядів на проблему цінностей, які вплинули і на релігійний світогляд Середньовіччя з його уявленням про ідеальний характер цінностей і про Бога як абсолютну цінність, приходить епоха Відродження, в якій цінності розглядаються не як щось надлюдське, а як невід'ємна частина самої людини. Т. Гоббс серед перших в епоху Відродження звертається до розгляду цінностей, але визначає їх в соціально-економічному аспекті: «Цінність людини, подібно до всіх інших речей, має свою ціну, її цінність становить стільки, скільки можна дати за користування її силою, і тому є річчю не абсолютною, а залежить від потреби в ній і в оцінці іншого <...>. Нехай люди (як це більшість і робить) цінують самих себе як завгодно високо, але їхня справжня ціна не вища за ту, в яку їх оцінюють інші» [3, с. 67].

Протилежними до релігійного розуміння цінностей є погляди Ф. Ніцше, які він визначав як «моралістичний натуралізм». Вчений послідовно критикував релігійні уявлення про мораль, вважаючи, що вони лежать в основі втрати справжніх

вищих цінностей у сучасній культурі. В уявленні Ф. Ніцше справжні цінності можна звести до певної «біологічної цінності». На його думку, цінністю є найвища влада, яку людина може мати [16].

Вершиною зародження аксіології в епоху Просвітництва стали роботи І. Канта. Для його вчення характерною є автономність моральних цінностей, мораль існує в розумі і з неї виникає мета, яка сама має «абсолютну цінність». Усе інше є відносною цінністю, засобом досягнення цілі [4]. І. Кант переосмислює розуміння цінності, звертає увагу на те, що сама людина є цінністю, цінне саме її існування.

На Заході положення про суспільно-історичний характер цінностей розвинулося в роботах Е. Дюркгейма, який, аналізуючи взаємозв'язки ціннісно-нормативних систем особистості і суспільства, зазначає, що система цінностей суспільства є сукупністю ціннісних уявлень окремих індивідів. Він вважає, що механізмом, який регулює поведінку людини в суспільстві, є внутрішнє прийняття нею соціальних цінностей через зовнішній примус [16].

Перші вітчизняні дослідження аксіології у філософії датовані 60-ми рр. ХХ ст. Можна виділити роботи В. Василенка, який у цінностях вбачав момент єдності об'єкта, наділеного певними властивостями, і суб'єкта, який має потреби, причому перший набуває цінності для останнього тільки в практичній взаємодії. І. Нарський відносить до цінностей вищі суспільні ідеали: «Цінності – це ідеали суспільного життя, а на цій основі – і особистої діяльності» [11, с. 62].

У різних психологічних школах поняття «цінність» розглядалося в різному значенні. Засновник психодинамічного підходу З. Фройд у своїх працях опосередковано також звертався до проблеми цінностей особистості. Незважаючи на те, що в основі психоаналізу З. Фрейда лежать глибинні структури психіки, інстинктів, прихованих мотивів, він розглядає й особистісні, ціннісні компоненти, представлені в Супер-Его, які містять соціально зумовлені моральні настанови, норми поведінки й етичні цінності. Деякі дослідники стверджують, що будь-який елемент у структурі особистості З. Фрейда може бути місцезнаходженням цінностей, як Супер-Его містить соціальні норми і цінності, так і Его – індивідуальні цінності, які під впливом соціальних норм і правил утворилися з несвідомих стимулів Ід [15].

Розвиток соціального аспекту особистості, якого лише опосередковано торкається у своїх працях З. Фройд, розглядався в роботах його послідовників – А. Адлера, Е. Фромма й ін. В індивідуальній психології А. Адлера важливе місце посідає поняття «соціальний інтерес», який є елементом мотиваційної сфери і сприяє інтеграції особистості в суспільство. Розмістивши соці-

альний інтерес і ступінь активності у двовимірній схемі, А. Адлер отримав типологію стилів життя, типологію смислів і типів ціннісної спрямованості особистості. Він виділив чотири типи ідентифікації цінностей: цінність – у вигляді бога, вічних ідей; цінностями є матеріальні і нематеріальні предмети, пов'язані з ними якості й атрибути; цінністю є сама людина, її сутність і розум; цінність дорівнює дії, вербальній або невербальній поведінці. Вчений поділяв цінності на фізичні, емоційні й інтелектуальні [16].

Е. Фромм говорить про важливість потреби в сенсі життя й у визначенні людиною провідних цінностей. На його думку, кожна людина має потребу в цінностях, які будуть спрямовувати її почуття і вчинки. Він поділяє цінності на дві категорії: офіційно визнані, усвідомлювані цінності – це релігійні та гуманістичні цінності; дійсні, несвідомі цінності – це цінності, які виникли під впливом соціальної системи, вони є безпосередніми мотивами людської поведінки [15].

Важливу роль у вивченні цінностей відіграють роботи гуманістичних і екзистенціальних психологів. К. Роджерс говорив про зовнішні і внутрішні цінності, які сприяють адаптації особистості до соціуму. На його думку, у структуру «самості», центрального поняття його теорії особистості, входять як безпосередньо пережиті організаційно, так і запозичені, інтеріорізовані цінності. К. Роджерс вводить поняття «умовні цінності», яке він визначає як прагнення людини заслужити любов і прихильність оточення, що в крайньому своєму прояві виявляється в бажанні бути прийнятним і шанованим кожним, з ким людина контактує [16].

А. Маслоу вважав, що цінності настільки ж значущі для особистості, як і фізіологічні потреби. На його думку, фундаментальні потреби, або фундаментальні цінності можуть розглядатися як мета і як сходинки, що ведуть до єдиної кінцевої мети, до самоактуалізації. Потреби (або цінності) пов'язані одна з одною ієрархічно, тобто вони залежать одна від одної, і в піраміді потреб розміщені за своєю важливістю. Вчений виділяє дві основні групи цінностей: Б-цінності (цінності буття), які він визначає як вищі цінності, і Д-цінності – нижчі цінності. Д-цінності є регресивними, їх людина обирає «заради виживання» і вони є передумовою функціонування Б-цінностей [16].

Цінність як особистісний сенс розглядав Г. Оллпорт. Він стверджував, що цінність стає для людини цінністю тільки тоді, коли вона для неї має певне значення, а джерелом більшості цінностей для особистості є мораль суспільства. Моральні норми і цінності, що формуються і підтримуються суспільством зовнішнім підкріпленням, є засобами, умовами досягнення внутрішніх цінностей, що є цілями особистості [16].

Теорія особистості В. Франкла, яку він створив у межах екзистенціальної психології, подібна за своїми теоретичними положеннями до гуманістичної психології. Вчений ретельно вивчив цінності і розумів їх як смисли, вироблені людством у процесі історичного розвитку, а людина знаходить сенс життя тільки тоді, коли переживає певні цінності. Ф. Франкл виділяє три групи цінностей: цінності творчості, цінності переживання і цінності відносин. Цінності відносин він розділяє на три категорії: осмислене ставлення до вини, болю і смерті [16].

Наступний етап вивчення цінностей на Заході пов'язаний з ім'ям М. Рокіча, який серед перших став розглядати цінності як систему. М. Рокіч розуміє ціннісні орієнтації як «абстрактні ідеї, позитивні чи негативні, непов'язані з якимось об'єктом або ситуацією, що виражають людські переконання про типи поведінки і бажані цілі. Цінності, посідаючи центральне місце в індивідуальній системі переконань, є керівними принципами життя, визначають те, як потрібно себе вести і якому стану або способу життя варто відповідати» [5, с. 15]. Вчений визначив два головні види цінностей – інструментальні й термінальні (граничні). Термінальні цінності він визначає як переконання особистості в тому, що кінцеві цілі індивідуального існування з особистого і суспільного поглядів заслуговують того, щоб до них прагнути, дані цінності він поділив на дві групи (моральні цінності і цінності компетентності). Інструментальні – як переконання в тому, що певний образ дій (наприклад, чесність, раціоналізм) з особистого і суспільного поглядів є кращим у будь-яких ситуаціях, і які поділяються ним на цінності особистісні та соціальні. Він виділив цінності-цілі і цінності-засоби [16].

Найбільш поширеною в даний час у західній течії є концепція цінностей Ш. Шварца і В. Білські, згідно з якою цінності є уявленнями або переконаннями щодо бажаних кінцевих станів, які виявляються в широкому колі ситуацій, керують вибором і оцінкою дій, подій та впорядковані відповідно до їхньої відносної важливості. Ш. Шварц розрізняє індивідуальні та культурні цінності. Ш. Шварцом і В. Білські були виділені дихотомії цінностей: цінності збереження – цінності зміни; цінності самовизначення – цінності самозвеличення [15].

У вітчизняній психології цінності розглядаються як у структурі смислової регуляції діяльності і поведінки особистості, її мотивації, так і в спрямованості особистості. Значення спрямованості особистості у своїх працях вчені розкривають по-різному. Так, С. Рубінштейн розкриває спрямованість як динамічну тенденцію, О. Леонтьєв – як сенсоутворюючий мотив, Б. Ананьєв – як основну життєву спрямованість, В. Мясіщев – як домінуючі відносини, Б. Ломов – як сенсоутворюючу власність особистості, яка визначає її психологічний

склад [10]. У спрямованості особистості виділяють потяг, бажання, прагнення, інтерес, схильність, ідеал, світогляд, переконання. Отже, спрямованість охоплює потреби, мотиви, цінності. Варто зазначити, що саме в спрямованості особистості виражаються суб'єктивні ціннісні ставлення особистості до різних сторін дійсності. В. Тугаринов, підкреслюючи психологічний характер цінностей як об'єкта спрямованості особистості, виділяє поняття «ціннісні орієнтації» і визначає їх як спрямованість особистості на ті чи інші цінності [15].

С. Рубінштейн розглядав зв'язок ціннісної сфери суб'єкта з його активністю: «Цінності не первинні <...> вони є похідними від співвідношення світу і людини, виражаючи те, що у світі, включаючи і те, що створює людина в процесі історії, те що є значущим для людини. Цінність – значущість для людини чогось у світі. До цінностей насамперед відноситься ідеал – ідея, зміст якої висловлює щось значуще для людини» [14, с. 94]. Він виокремив духовні цінності – людяність, відповідальність, любов.

Б. Ананьєв розглядав ціннісні орієнтації як одну із центральних ланок у комплексному вивченні особистості і закономірностей її розвитку. Він стверджував, що система ціннісних орієнтацій і соціальних ролей особистості формується на основі соціального статусу людини [16]. У своїх працях він здійснив класифікацію цінностей: матеріальні, соціально-політичні, духовні; визначив розмаїття цінностей, зокрема ціннісних орієнтацій, які утворюють і мотивують компонент структури особистості – спрямованість.

Російський психолог Ф. Василюк пов'язує цінності з мотивами. За його словами, цінності є реально діючими мотивами в структурі особистості і є джерелом осмислення буття, що веде особистість до її зростання і вдосконалення в процесі власного розвитку. Він стверджує, що цінності, хоча і можуть виконувати функції мотиву, відрізняються від нього, вони не є предметом потреби, не є мотивом. Вчений вказує на смислову природу особистісних цінностей. Сенс як цілісна сукупність життєвих відносин у Ф. Василюка є свого роду продуктом ціннісної системи особистості [2].

Б. Братусь вживає поняття «особисті цінності» і визначає їх як усвідомлені і прийняті людиною загальні смисли його життя: «Саме загальні смислові утворення (у випадках їх усвідомлення – цінності) визначають головні і відносно постійні ставлення людини до основних сфер життя – до світу, інших людей і до самої себе» [1, с. 50]. За Б. Братусем, цінності виконують дві функції: перша – пов'язана зі створенням образу, ескізу майбутнього, тієї перспективи розвитку особистості, яка не впливає прямо з наявності сьогоденної ситуації, друга полягає в тому, що діяльність людини може оцінюватися і регулюватися з боку

її успішності в досягненні тих чи інших цілей і з боку її моральної оцінки. За його твердженнями, у структурі зрілої розвиненої особистості цінності характеризуються високою усвідомленістю і виконують функцію перспективних стратегічних життєвих цілей і мотивів життєдіяльності.

Д. Леонтьєв відводить цінностям провідну роль у мотивації і регуляції діяльності і поведінки особистості. Він розглядає цінності як життєві цілі, сенси й ідеали, які задають загальну спрямованість діяльності. Д. Леонтьєв у своїх працях визначає три основних форми існування цінностей – суспільні ідеали, предметно втілені цінності, особистісні цінності [9]. Дослідник об'єднує угруповання цінностей у певні блоки за різними значеннями, які становлять, у свою чергу, полярні ціннісні системи. Зокрема, серед термінальних цінностей ним протиставляються такі: конкретні життєві цінності – абстрактні цінності; цінності професійної самореалізації – цінності особистого життя; індивідуальні цінності – цінності міжособистісних відносин; активні цінності – пасивні цінності. Серед інструментальних цінностей Д. Леонтьєв виділяє такі дихотомії: етичні цінності – цінності міжособистісного спілкування – цінності професійної самореалізації; індивідуалістичні цінності – конформістські цінності – альтруїстичні цінності [8].

Проблему цінності та ціннісних орієнтацій особистості досліджували З. Карпенко [6] та Г. Радчук [12]. На їхній погляд, аксіогенез є динамічним явищем, процесом і механізмом становлення особистості, відносно стабільним компонентом у цілісній структурі особистості. З. Карпенко довела, що загальним методом вивчення аксіогенезу особистості є аксіопсихологічна герменевтика. Г. Радчук визначила механізмами, що включають систему засобів і умов, які забезпечують розвиток ціннісної сфери особистості. Такими механізмами є: адаптація, ідентифікація, персоналізація, інтерналізація, персоніфікація та ін., і, зрештою, діалог як загальний психопростір для розвитку особистості та її ціннісної сфери.

Висновки. Здійснений нами теоретичний аналіз проблеми дозволяє стверджувати, що ціннісна сфера особистості є предметом дослідження низки наук про суспільство і людину: філософії, соціології та психології. Ціннісна сфера особистості вивчалася різними філософськими школами. Представники античної філософії цінності розуміли як блага, конфуціанська філософія вивчала співвідношення внутрішніх і зовнішніх джерел їхнього походження. У Середньовіччі філософи звертали увагу на надлюдські компоненти ціннісної сфери, цінності вони ототожнювали з Богом. Згодом, зі збільшенням емпіричних знань, назріла необхідність звернутися до іншого аспекту вивчення ціннісної сфери – особистісного її складника, цей аспект був ретельно розглянутий в часи

Відродження та Просвітництва, у контексті філософії ХХ та ХХІ ст. даний феномен розглядається як форма, що надає сенс життю особистості.

Ціннісна сфера також висвітлювалася в працях представників психодинамічних, гуманістичних і екзистенційних психологічних шкіл і розглядалася ними на початкових етапах вивчення даного феномена з позиції біологічних і соціальних детермінантів, які поступово, у процесі дослідження, зміщували свій акцент на особистісну детермінацію цінностей: активний суб'єкт сам обирає цінності і визначає смисли свого життя. Вітчизняна психологія розглядає ціннісну сферу крізь призму діяльнісного підходу, мотивації особистості та її спрямованості.

Можна констатувати, що в психології ціннісна сфера розглядається як: життєві цілі, смисли, потреби, мотиви й ідеали, що визначають загальну спрямованість діяльності особистості. Ціннісна сфера має двоїтий характер, вона соціально й історично зумовлена та індивідуальна, оскільки в ній зосереджений досвід конкретного суб'єкта, вона визначає ставлення особистості до навколишнього світу, поведінки і діяльності людини.

Література:

1. Братусь Б. К изучению смысловой сферы личности. Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. 1981. № 2. С. 46–56.
2. Василюк Ф. Психология переживания. М.: Издво Моск. ун-та, 1984. 200 с.
3. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Сочинения: в 2-х томах / Т. Гоббс. М.: Мысль, 1991. Т. 2. С. 66–68
4. Кант И. Сочинения: в 6-ти т. М.: Мысль, 1965. Т. 4. Ч. 1. 544 с.
5. Карандашев В. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. СПб.: Речь, 2004. 70 с.
6. Карпенко З. Аксіопсихологія особистості. К.: Міжнар. фін. агенція, 1998. 220 с.
7. Конфуций. Изречения. Перевод, предисловие и комментарии И. Семеновко. М.: Изд-во МГУ, 1994. 128 с.
8. Леонтьев Д. Методика изучения ценностных ориентации. М.: Смысл, 1992. 17 с.
9. Леонтьев Д. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. М.: Смысл, 2003. 487 с.
10. Ломов Б. Личность как продукт и субъект общественных отношений. Психология личности в социалистическом обществе: активность и развитие личности. М.: МГУ, 1989. С. 6–23.
11. Нарский И. Ценность и полезность. Философские науки. 1969. № 3. С. 62–64.
12. Радчук Г. Аксіопсихологія вищої школи: монографія. Тернопіль: ТНПУ, 2009. 415 с.

-
13. Рассел Б. История западной философии: в 2 т. М.: Миф, 1993. Т. 1. 509 с.
14. Рубинштейн С. Избранные философско-психологические труды. Основы онтологии, логики и психологии. М.: Наука, 1997. 463 с.
15. Серый А., Яницкий М. Ценностно-смысловая сфера личности. Кемерово: КемГУ, 1999. 92 с.
16. Яницкий М. Ценностные ориентации личности как динамическая система. Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. 204 с.
-

Лукьяненко М. Н. Ценностная сфера личности как проблема философской и психологической науки

Статья посвящена теоретическим проблемам изучения основных аксиологических категорий: ценностей и ценностных ориентаций, раскрытию сущности данных терминов. Приводятся взгляды на проблему ценностей личности с позиций философии, социологии, зарубежных и отечественных психологических школ.

Ключевые слова: аксиология, ценности, ценностные ориентации, интериоризация, иерархия ценностей, смысл, потребности, цели.

Lukianenko M. M. Valuable sphere of personality as a problem of philosophical and psychological science

The article is devoted to theoretical problems of studying the basic axiological categories: values and value orientations, and the disclosure of the essence of these terms. The views on the problem of personality values from the standpoint of philosophy, sociology, foreign and domestic psychological schools are revealed.

Key words: axiology, values, value orientations, internalizations, hierarchy of values, meaning, needs, goals.